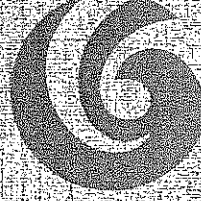

Bilkent Üniversitesi
Türkiye

Sarajevo Üniversitesi
Bosna-Hersek

Yunus Emre Enstitüsü

Türkiye Azerbaycan Dostluk
İşbirliği Dayanışma Vakfı

X. ULUSLARARASI BÜYÜK TÜRK DİLİ KURULTAYI BİLDİRİLERİ

28 EYLÜL - 1 EKİM 2015
SARAYBOSNA

ANKARA 2015

Redaktörler

Dr. Rasim ÖZYÜREK
Dr. Hülya GÖKÇE
Dr. Ayşegül CELEPOĞLU

Sayfa Düzeni ve Grafik Tasarım

Aynur TOKER

ISBN: 978-605-9788-01-4

Baskı Sayısı: 1000

Yayıncı Sertifika No: 27028

Baskı: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Mat. Tic. İşl.

Matbaa Sertifika No: 15402

Hecele hecele buhava
Atlandım gettim ava
Avda bulamaç yedim
Mullamdan ağaç yedim
Mullam yoğurt getirdi
Pissig burnun batırdı
Pissig burnuv kesilsin
Kınaraya asılsın
Kınaranın kiligi
Odıbabam belinde
Babam Hille yolunda
Hille yolu serbeser
İçinde ahu gezer
Ahuların balası
Manı gördü kıkladı
Ocağa zırrıkladı
Ocağtan yummağ çıktı
Yummağı verdim şata
Şat mene köpük Verdi
Köpüğü verdim kuşa
Kuş mene kanat Verdi
Kanatlandım uçmağa
Haç kapısın açmağa
Haç kapısında bir hatun
Muhammedi beliri
Elini hınalırı
Gözünü sürmeliri

TÜRKMEN BİLMECELERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Tuğba BAYRAKDARLAR*

ÖZET

Bilmeceler geçmişten günümüze her milletin sözlü halk geleneğinde var olan anonim türlerden biridir. Genellikle toplum fertlerinin bir araya geldiklerinde eğlence amacıyla başvurdukları bilmeceler, çeşitli sembollerle üzeri örtük bir şekilde ifade edilen ve arka planında derin anlamlar taşıyan gizli sorularla somut veya soyut kavramlar üzerinde bir tür beyin jimnastiği yaptıkları söz oyunlarıdır. Bilmeceler, yaşam şartlarına ve çevre faktörlerine göre şekillenirken ait olduğu toplumun tabiata, tabiattaki canlılara, nesneye, soyut ve somut kavramlara bakışını yansıtır, o kültüre ayna tutar.

Bilmeceler Eski Türkçede yer alan *tap-* "bul-" fiilinden türeyen bir terim olarak Türkmenler arasında *tapmaca*, *maka* terimleri ile ifade edilir ve oldukça zengin bir kullanıma sahiptir. Halk arasında kutlanan çeşitli toylarda, özellikle Nevruz bayramında bilmece sorma geleneği önemlidir ve bunun orada bulunan herkese uğur getireceğine inanılır. Günümüzde teknolojik gelişmelere bağlı olarak insanların zevklerinde ve tercihlerinde birtakım değişiklikler görülse de bilmece türünün Türkmenler arasında hâlen canlı bir şekilde yaşatıldığını söyleyebiliriz. Halkın yaşamında bu derece yer eden söz konusu tür ile ilgili Türkmenistan'da tematik sınıflandırma esas alınarak bilmece kitaplarının hazırlandığı bilinmektedir. Türkiye'de bilmeceler üzerine yapılan çalışmalarda genel olarak konu ve yapının dikkate alınıp tasnif edildiğini görmekteyiz.

Bu çalışmada, Türkmenlere ait 175 bilmece ele alınmış ve tarafımızdan Türkiye Türkçesine aktarılarak şekil, içerik ve dil özellikleri açısından incelenmiştir. Bilmecelerin mensur ve manzum yapısı, hece ölçüsü, kafiye çeşitleri, edebî sanatlar, kalıp ifadeleri "şekil" başlığı altında; insan ve insan bedeni, hayvan ve hayvan bedeni, bitkiler, tabiat olayları, yer-gök cisimleri, ay-gün-yıl gibi zaman kavramları, eşyalar, yiyecek ve içecekler, giyim-

*Arş. Gör., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
e-posta: tbayrakdarlar@gmail.com

kuşam, ulaşım araçları, eğitim araç-gereçleri vb. ile ilgili konular "içerik ve söz varlığı" başlığı altında değerlendirilmiştir. Ses hadiseleri, ağız özellikleri gibi unsurlar ise "dil özellikleri" içerisinde irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: bilmece, matal, tapmaca, Türkmen türkleri, halk edebiyatı

A REVIEW ON TURKMENIAN RIDDLES

Summary

Riddle is an anonymous literary genre found in every nation's oral traditions. The riddles are mind exercises that have hidden questions and profound meanings underneath, and told indirectly with symbols; usually in community gatherings for recreational purposes. While being formed by living conditions and environmental factors, they reflect that society's sense of nature, animals, object and abstract and concrete concepts and provide an insight to their culture.

Riddle is translated to Turkmenian as "tapmaca" and "makal" and used widely. The word "tapmaca" was derived from ancient Turkish verb stem "tap-" and means "to find". Riddle telling is an important custom for various feasts and Newroz festival in particular; and it is believed to bring luck to everyone present. Although personal likings and preferences have changed with technological advancements through time, riddle telling custom still lives among Turkmens. It is known that riddles are being collected into books based on thematic classification in Turkmenistan, where they have such an importance in people's lives. We see that riddles are sorted out by taking the subject and structure into consideration in studies carried out in Turkey.

In this study; 175 Turkmenian riddles are discussed, analysed in terms of form, content and language properties after they are translated to Turkish that is spoken in Turkey. The prosaic and poetic structure of the riddles, syllabic meter, rhyme kind, literary styles and expression patters are studied under "Form" headline; while human and human body, animals and animals' body, plants, natural phenomena, terrestrial and spatial objects, time concepts such as month, day and year; belongings, food and beverages, clothing, transportation vehicles, educational tools, etc are studied under "content and vocabulary" headline. On the other hand, sounds and vernacular characteristics are held in "language properties".

Key Words: riddle, matal, tapmaca, Turkmenian turks, folk literature

GİRİŞ

Bilmeceler anonim halk edebiyatının en yaygın türlerinden biridir ve her toplumun hafızasında yer eden, sözlü gelenekle nesilden nesile aktarılan sanatsal söz oyunlarıdır. Türk dünyasında çeşitli terimler ile ifade edilmiş, genelde Eski Türkçedeki *tap-* "bulmak" kökeni ile bağlantılı bir sözcük türetilmiştir. Nitekim Azerbaycan Türkleri bu türe, *bilmacä*, *tapmaca*, Başkurtlar *yomak*, *tabışmak*, Kazaklar *jumbak*, Kırgızlar *tabışmak*, Özbekler *täpışmäk*, Tatarlar *tabışmak*, *başvatkaç*, *sir*, Uygurlar *tepişmak* ve Türkmenler *matal*, *tapmaca* adını verirler (TLS, 70-71.s.). Anadolu'nun çeşitli yörelerinde ise bilmeceler, *asal*, *elçim*, *masal*, *mat*, *tapmaca*, *bulmaca*, *hikâye*, *söz*, *bilmeli*, *metal*, *tanımaca*, *fıcık*, *dele*, *gazelleme* (Özdemir, 11-12.s.) terimleri ile ifade edilir. Yazılı edebiyatımızda ilk kez 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut'un *Divânü Lugât'it-Türk* adlı eserinde *tapuzgu*, *tapuzguk*, *tapzug* (Ercilasun-Akkoyunlu, 855.s.) şekillerinde geçer. 14. yüzyıl Kıpçak dönemi eserlerinden *Codex Cumanicus*'da¹ yer alan kırk altı bilmece (Prof. Nemeth'e göre kırk yedi) derlemeye dayalı ilk örnekler olarak kabul edilir (İnan, 353.s.).

Andreas Tietze, Türkler arasında bilmecelerin ilk defa ne zaman ortaya çıktığı üzerinde araştırmalar yapmış ve genellikle dört mısralı bilmecelerin ilk iki mısrasında kalıp şeklinde kullanılan "*Dağda dalıman / Suda Süleyman*." sözcüklerinden hareketle İslamiyet'ten sonra ortaya çıktığı kanısına varmıştır. Fakat benzer kalıplar, Müslüman olmayan Yakut, Tuva, Altay Türklerinde de görüldüğü için bu görüş doğru kabul edilmemekte ve bilmecelerin temeli mitolojiye kadar dayandırılmaktadır (Şimşek, 226.s.).

Leksik anlamına bakıldığında; *Türkçe Sözlük*'te "*Bir şeyin adını anmadan niteliklerini üstü kapalı söyleyerek o şeyin ne olduğunu bulmayı dinleyene veya okuyana bırakan oyun, muamma*" (TS, 272.s.) olarak tanımlanır. Şükrü Elçin'e göre; "*Bilmeceler tabiat unsurları ile bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı; akıl, zekâ veya güzellik nev'inden mücerred kavramlarla dinî konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde yakın-uzak münâsebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhâkeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözlerdir*" (Elçin,

¹ *Codex Cumanicus*'te bilmecelerin yer aldığı W. Bang, G. Nemet, A. N. Samoyloviç ve S. Y. Malov gibi bilginler da kaydetmişlerdir. N. Asım ise eserde yer alan altı bilmeceyi Türkiye Türkçesine çevirerek yayınlamıştır (CURAYEVA, M., 2011: 26).

607.s.). Son yıllarda yapılmış oldukça kapsamlı bir tanın da Dilek Türkyılmaz'a aittir. Türkyılmaz'a göre: "Bilmece, her tür nesne, kavram ve konu ile ilgili bir soruyu, geleneğin gereği olan zaman ve mekânlarda, çeşitli fonksiyonlar üstlenerek; sorulan nesne, kavram ve konuya ilişkin özellikleri az çok bünyesinde barındırıp, manzum veya mensur bir yapı içerisinde yerleşerek; muhatabın muhakeme ve dikkatini harekete geçirmek suretiyle karşılığını buldurmayı hedefleyerek soran; cevabı ise "çoğu kez" tek kelime ve ait olduğu toplumun beklentilerine uygun, o toplumda önceden tartışılmadan kabul edilmiş; "pek çoğu" şiirsel bir ifadeye sahip ve "çoğu" kalıplaşmış ifadelerden oluşan, soru cümlesi olmadığı hâlde, geleniği bilenler tarafından öyle olduğu anlaşılan geleneksel sorulardır." (Türkyılmaz, 40-41.s.).

Bilmecelerinin sözlü ve yazılı olmak üzere iki kaynağı vardır. Bu kaynaklardan birincisi, halkın ruhundan ve hayal gücünden beslenir. Zamana, mekâna, toplumun gelenek ve göreneklerine, yaşam tarzına göre şekillenir. İkinci kaynak ise halk şairlerinin divanları, masallar, hikâyeler, cönkler, mecmualar, bilmece kitapları, seyahatnameler gibi yazılı eserlerdir. Bilmecelerin tespit edilmesinde Türkiye'de ve diğer Türk yurtlarında derleme çalışmaları yapılmaktadır. Söyleyeni belli olan lügaz, muamma gibi bilmece türleri için ise söz konusu yazılı eserlere, elgâz kitaplarına, risalelere, klasik edebiyatımızın divanlarına bakmak gerekir (Elçin, 620-621.s.)¹.

Bilmeceler geleneklerimizde yaşayan sözlü kültür unsurudur. Günümüzde Anadolu'da düğün adetlerimiz arasında da bilmeceler - giderek azalsa da - hâlen yaşatılmaktadır. Düğünün son günü, öğleye kadar oğlan evinin önünde halaylar çekilir, eğlenilir. Öğleden sonra oğlan evi, gelini almak için davul-zurna eşliğinde ve bayraktar öncülüğünde kız evine gider. Kız evi naz evidir ve kız tarafı gelini kolayca oğlan evine teslim etmek istemez. Onları birtakım imtihanlardan geçirmek için söz oyunlarına başvurur. Kendi içlerinden seçtikleri bir kişi meydana öne çıkar ve bilmece sorarak oğlan eviyle atışmaya başlar. Sorulan bilmecelerin içerikleri daha çok dinî inançla ilgilidir. İstenen cevap alınmazsa bilmeyene çeşitli cezalar uygulanır (Özdemir, 26-27.s.). Bu sadece Anadolu'da değil, bütün Türk dünyasında yaşatılan ve oldukça da yaygın olan bir gelenektir. Türkmenler arasında Nevruz törenlerinde bilmecelerin sorulmasının uğur getireceğine inancı vardır. Sorunun cevabını bilmeyen kişiden de bir hediye istenir. Bu hediye sembolik bir nesne değil, daha çok at veya çadır olabilmektedir (Şimşek, 246.s.).

Türkmen bilmeceleri halkın yaratıcılığında hayat, aile durumu, ev eşyaları ile ilgili çeşitli konularda anlamını düşündürerek bulduran soru diye tarif edilir ve toplumda meydana gelen hadiselerin temelinde ortaya çıkar. Halkın gelenek ve göreneklerine, etnografik özelliklerine, yaşamın devrin hayat şartlarına uygun temellenir. Ninnilerden sonra, bilmeceler de çocuğun terbiye edilmesinde önemli bir yere sahiptir. Asıl görevi, çocukların ve yetişkinlerin bilgisini arttırmaya, hafızayı, düşünceyi geliştirmeye yöneliktir. Çoğunlukla ahenkli, kafiyeli, canlandırma gibi söz sanatları temelinde oluşması ve az söz ile meydana getirilmesi de dikkat çekici bir yönüdür. Bu sayede bilmeceler, dinleyiciye türkülerin-koşukların tesir ettiği gibi özel bir lezzet verir. Sorulan sorunun anlamını bulmaya heveslendirir, insanın zihnini açar ve düşünme gücünü artırır. Ayrıca söyleyenin dilinin terbiye edilmesinde, güzel konuşabilme ve idrak yeteneğinin gelişmesinde yardımcı olur (Kılıç, 95.s.).

Bilmeceler tasnif edilirken genellikle konuları ve yapıları göz önünde bulundurulur. Yapıları manzum ve mensur olmak üzere iki alt grupta incelenirken, konuları bakımından herhangi bir sınırlandırma yapmak mümkün değildir. Her bilmece, ait olduğu toplumun yaşamından izler taşır. Örneğin günlük hayatta kullanılan araç-gereçler, giyim-kuşam, yiyecek-içecekler; doğada, çevrelerinde var olan hayvan, bitki gibi varlıklar dile ve sözlü kültür ürünlerine yansımaktadır. Çalışmamızda Türkmen bilmeceleri şekil ve içerik-söz varlığı açısından iki başlık altında değerlendirilmiştir. Örnekler için Mehmet Kılıç tarafından hazırlanan *Türkmen Folkloru* adlı eser esas alınmış ve buradan seçilen 175 bilmece tarafımızdan Türkiye Türkçesinde aktararak incelenmiştir. Bilmecelerde dikkatimizi çeken başlıca özellikler şunlardır:

¹ Türkiye'de Türk Dünyası'ndaki bilmecelerle ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bk. Ersoy, Feyzi (2003), "Çuvaş Bilmeceleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s.367-376; Öger, Adem (2011), "Uygur Bilmeceleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, Cilt 6/1 Kış, s. 1585-1610; Çolak, Doğan (2013), "Saha Türklerinin Bilmeceleri", *Uludağ Üniversitesi VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, 4-7 Aralık 2013, s. 427-443; Durbilmez, Bayram (2013), "Kazakistan'dan Derlenen Manzum Bilmecelerin Şiirlik Yapı Özellikleri ve Bir Tasnif Denemesi", *TÜBAR XXXIV*, s. 85-129 vb.

1. Şekil Bakımından Türkmen Bilmeceleri

1.1. Bilmeceler manzum ve mensur olmak üzere iki şekilde karşımıza çıkar. Manzum olanlar genellikle iki veya dört mısralıdır. Kafiye düzeni iki mısralı örneklerde genellikle *aa*; dört mısralı örneklerde mani tipi kafiye olarak adlandırılan *aaxa* biçimindedir. Mensur olanlar ise bir veya birden fazla cümleden meydana gelir:

<i>Agıl dolı akça guzum</i> <i>Gafısın yapsam yokça guzum (Dişler)</i> (TF, 1996: 96)	Ağıl dolu akça kuzum, Kapısını kapatsam yok kuzum (Dişler)
<i>Eyläk geçer gara atım.</i> <i>Beyläk geçer gara atım.</i> <i>Dag düybiniñ suvunu,</i> <i>Durlap içer gara atım (Göz)</i> (TF, 1996: 98)	Öyle geçer kara atım, Böyle geçer kara atım, Dağ dibinin suyunu, Arıtıp içer kara atım (Göz)
<i>Bir gözde iki suv bar (Yumurtağa)</i> (TF, 1996: 97) <i>İki goñşy bir-birini görmez (Göz)</i> (TF, 1996: 99)	Bir gözde iki su var (Yumurta) İki komşu birbirini görmez (Göz)

1.2. Hece ölçülerinde çeşitlilik görülür:

Çır-çır guşlar, çırman guşlar, agzy yokdur, adam dişlä(Tiken)(TF,1996:97)¹ “4’lü hece ölçüsti”
Çır çır kuşlar, saran kuşlar, ağzy yoktur, insanı dişler (Diken)

Kovsam (kavsam) örä gitmez, satsam bir pul etmez (Siñek) (TF, 1996: 100) “6’lı hece ölçüsti”
Kovsam çekip gitmez, satsam beş para etmez (Sinek)

Açılmadık sandıkda, biçilmedik don yatır (Gövrelı ayal) (TF, 1996: 96) “7’li hece ölçüsti”
Açılmadık sandıkta, biçilmedik entari yatar (Hamile kadın)

1.3. Redif, yarım, tam, tunç ve zengin kafiye gibi ahengi sağlayan unsurlardan sıkça yararlanır:
Ol obada işim bar, ussalarda kümşüm bar, açılmadık sandıkda, gözi bağı guşum bar (Gövrelı ayal) (TF, 1996: 100) O köyde işim var, ustalarda gümüşüm var, açılmadık sandıkta, gözü bağı kuşum var (Hamile kadın)

Kafiye düzeni “*aaba*”, “*ş*” yarım kafiye, “*-(i)m bar*” rediftir.

Bir atım bar yortagan, torba-tagar yırtagan (Sıçan) (TF, 1996: 96)
Bir atım var hızlı koşan, torba-çuval yırtan (Sıçan)
Kafiye düzeni “*aa*”, “*rt*” tam kafiye, “*-agan*” rediftir.

Agzy gızıl alamat, içi dolı kıyamat (Tandır ve köz) (TF, 1996: 96)
Ağzy kızıl alamet, içi dolu kıyamet (Tandır ve köz)
Kafiye düzeni “*aa*”, “*amat/amet*” zengin kafiyedir.

1.4. Cevabı iki unsurlu olan bilmece örnekleri bulunmaktadır:

Agır halım kakabilmen, avnuk daşım dökebilmen (Asman ve Yıldızlar) (TF, 1996: 96) Ağır hâlim silkemem, küçük taşı dökemem (Gökyüzü ve Yıldızlar)

Gara dogup ak bolar, ak dogup gara bolar (Sakgal-Üzüm) (TF, 1996: 98) Kara doğup ak olur, ak doğup kara olur (Sakal-Üzüm)

1.5. Aynı cevabı taşıyıp farklı şekillerde sorulmuş bilmeceler mevcuttur:

Agşam ekdim darını, ertir görmedim birini (Yıldız) (TF, 1996: 96) Akşam ekdim darını, sabah görmedim birini (Yıldız)

Çapraz düvmäm yazılar, garañkıda süzüler (Yıldız) (TF, 1996: 97) Çapraz düğmem yayılır, karanlıkta süzülür (Yıldız)

1.6. İçerisinde yansıma sözcüklerin geçtiği bilmeceler vardır.

¹ Bilmecelerin büyük çoğunluğu manzum yapıdadır. *Türkmen Folklorı* adlı eserde manzum örneklerde dizeler sadece noktalama işaretiyle birbirinden ayrıldığı için çalışmamızda ilerleyen bölümlerdeki bilmecelerde söz konusu kaynağa bağlı kalmıştır. Bk. Kılıç, Mehmet (1996), *Türkmen Folklorı*, Özsan Matbaacılık, Bursa. s. 95-101.

Garrı diyäm, gar-gar eder, garın yağı cor-cor eder (Cuvaz) (TF, 1996: 98) Yaşlı desem gar gar eder, karın yağı cor cor eder (Yayık)

Ibirt eder balıgım, gıbirt eder balıgım, tutacak bolup sermenseñ, elden sıfar balıgım (Büre) (TF, 1996: 99) Ibirt eder balıgım, kıpirt eder balıgım, tutmak isteyip hamle yapmazsan, elden kaçar balıgım (Pire)

1.7. Bazı bilmecelelerin ilk dizesi kalıplaşmış sözcüklerden oluşur:

Matal matalık, yolda yattık (Sıgırın tezeği) (TF, 1996: 100) Bilmece bildirmece, yolda yattık (Sıgır tezeği)

1.8. Dil bilgisi açısından incelediğimizde ele alınan örneklerin bazılarında ağız özelliklerinin yazıya aktarıldığı görülür:

Ağıl dolu akça guzum, gafısın yapsam yokça guzum (Dişler) (TF, 1996: 96) “p > f” Ağıl dolu akça kuzu, kapısını kapatsam yok kuzum (Dişler)

Garakçı men çafar men, ısırganıp tafar men, iki tavsüp bir böküp, öz avımı gafar men (Möcek-Gurt) (TF, 1996: 98) “p > f”. İstilacıyım yağmalarım, koklayıp bulurum, iki sıçrayıp bir atlayıp, kendi avımı bulurum (Böcek-Kurt)

1.9. Hâl eklerinin birbirinin yerine kullanılması, Türk lehçelerinde sıkça görülen bir durumdur. Çalışmamızda da “ayrılma” veya “yalın” hâlin “yönelme” eki yerine kullanıldığı örnekler mevcuttur:

İçeri dolu kökecik, men iymäge köke yok (Ak öyün tärimi) (TF, 1996: 99) İçerisi bisküvi dolu, bana yiyecek bisküvi yok (Ak evin tabanı)

İň güyçsiziň, güyçlilerden hökmi zor (Yaş çaga) (TF, 1996: 99) En güçsüzün, güçlülere hükmü sert (Çocuk)

1.10. Yalancı eşdeğer kelimelerin kullanıldığı çok sayıda örnek tespit edilmiştir.

Bir zadım bar canı yok, boynun üzsem ganı yok, yumurtgası yalak-yalak, cüycesiniñ sanı yok (Gavun) (TF, 1996: 97) Bir şeyim var canı yok, boynunu kessem kanı yok, yumurtası sıvık sıvık, civcivinin sayısı yok (Kavun)

Ertir gider Leyli han, akşam gider Leyli han, dürli-dürli çöplerden, düvme yasar Leyli han (Diye) (TF, 1996: 98) Sabah gider Leyli han, akşam gider Leyli han, türlü türlü otlardan, düğme yapar Leyli han (Deve)

Gelyärdim bentden, sesini eşitdim kentden, sakgalı etden, burnı polatdan (Horoz) (TF, 1996: 98) Geliyordum bentten, sesini işittim köyden, sakalı etten, burnu çelikten (Horoz)

Gidende gısır, gaydanda boğaz (Gava) (TF, 1996: 99) Gittiğinde kısır, döndüğünde hamile (Kova)

2. İÇERİK VE SÖZ VARLIĞI BAKIMINDAN TÜRKMEN BİLMECELERİ

2.1. İnsan ve İnsan Bedeni ile İlgili Bilmeceleler

2.1.1. Çocuklarla ilgili bilmeceleler

İň güyçsiziň, güyçlilerden hökmi zor (Yaş çaga) (TF, 1996: 99) En güçsüzün, güçlülere hükmü sert (Çocuk)

Patışahdan hökümlü, hemme gülden yakımlı (Çaga) (TF, 1996: 100) Padişahın hükümlü, tüm çiçeklerden güzel (Çocuk)

2.1.2. Kadınlarla ilgili bilmeceleler

Açılmadık sandıkda, biçilmedik don yatar (Gövrelü ayal) (TF, 1996: 99) Açılmadık sandıkta, biçilmedik entari yatar (Hamile kadın)

Bir guzum bar sakarca, mele saçın yakarca, ağzını açıp görsem, oğlanlardan tokarca (Garrıca mama) (TF, 1996: 97) Bir kuzum var sakarlı, sarı saç parıltılı, ağzını açıp baksam, çocuklardan büyükçe (Yaşlı kadın)

Ol obada işim bar, ussalarda kümşüm bar, açılmadık sandıkda, gözi bağlı guşum bar (Gövrelü ayal) (TF, 1996: 100) O köyde işim var, ustalarda gümüşüm var, açılmadık sandıkta, gözü bağlı kuşum var (Hamile kadın)

2.1.3. İnsan bedeni ile ilgili bilmeceleler

Ağıl dolu akça guzum, gafısın yapsam yokça guzum (Dişler) (TF, 1996: 96) Ağıl dolu akça kuzu, kapısını kapatsam yok kuzum (Dişler)

Astı gaya üsti gaya, ortarası hamırmaya (Dil) (TF, 1996: 96) Altı kaya, üstü kaya, ortası hamur maya (Dil)

Eken ağacım eğilmez, eğilse-de dövülmez, üstüne gar yagsa-da, gün çıksa-da erimez (Ağaran saç) (TF, 1996: 97) Ektiğim ağaç eğilmez, eğilse de kırılmaz, üstüne kar da yağsa, güneş de vursa erimez (Ağarmış saç)

Eyläk geçer gara atım, beyläk geçer gara atım, dag ditybiniñ suvunu, durlap içer gara atım (Göz) (TF, 1996: 98) Öyle geçer kara atım, böyle geçer kara atım, dağ dibinin suyunu, arıtıp içer kara atım (Göz)

Gel diysem gelenok, gelme diysem gelyär (Dodaklar) (TF, 1996: 98) Gel desem gelmiyor, gelme desem geliyor (Dudaklar)

İki goñşı bir-birini görmez (Göz) (TF, 1996: 99) İki komşu birbirini görmez (Göz)

İki enänin on oğlı bar, onusunıñ baş adı bar (İki eliñ barmakları) (TF, 1996: 99) İki ninenin on oğlu var, onunun da beş adı var (İki elin parmakları)

Kırk kısrak bir çeşmeden suv içer (Kırfık) (TF, 1996: 99) Kırk kısrak bir çeşmeden su içer (Kırpık)

Yalama yağın yüzünde, yaşıl donlı gız otur, yaş guzınıñ etini, yaga bulap iyip otur (Öt) (TF, 1996: 101) Düz yağın yüzeyinde, yeşil elbiseli kız oturur, küçük kuzunun etini, yağa bular yiyip durur (Öd)

Yük üstünde yağlı çıbık (Saç) (TF, 1996: 101) Yük üstünde yağlı çubuk (Saç)

Yüpsüz asılıp dur, rahatdan kesilip dur (Yürek) (TF, 1996: 101) İpsiz asılı durur, mutluluktan kopuverir (Yürek)

Yeri bar-da adı yok (İki murtıñ arası) (TF, 1996: 101) Yeri var da adı yok (İki bryığın arası)

Bebeğin dünyaya geldiğinde aldığı ilk ve en önemli besin kaynağı *anne sütü*dür. Bu sıvı, Türk kültüründe "ak, temiz, helal" kabul edilir ve deyimlerde, atasözlerinde sıkça yer alır. İncelediğimiz Türkmen bilmecelerinde de bir örnekte karşımıza çıkmıştır.

Tabakda bolmaz, gazanda bişmez, ondan datmadık, adam hem bolmaz (Ene süydi) (TF, 1996: 100) Tabakta olmaz, kazanda pişmez, ondan tatmayan, insan da bulunmaz (Ana sütü)

2.2. Hayvan, hayvan bedeni ve hayvancılıkla ilgili bilmeceler

Agı ak, garası gara, guyrugı gariş-sere (Alahekek) (TF, 1996: 96) Akı ak, karası kara, kuyruğu bir karış (Saksağan)

Arap ädikli gezer, altın tüydüklü gezer (Arı) (TF, 1996: 96) Arap çizmeli gezer, altın düdüklü gezer (Arı)

Başı darak, guyrugı orak (Horoz) (TF, 1996: 96) Başı tarak, kuyruğu orak (Horoz)

Bir atım bar yortagan, torba-tagar yırtagan (Sıçan) (TF, 1996: 96) Bir atım var hızlı koşan, torba-çuval yırtan (Sıçan)

Daşdan görseñ bir gara, yanna barsañ müñ gara (Atıñ guyrığı) (TF, 1996: 97) Uzaktan baksan bir kara, yanına varsan bin kara (At kuyruğu)

Düyn öylän-ä düyn öylän, atım gitdi düyn öylän, ayağında al tanap, süyräp gitdi düyn öylän (Düşdüş) (TF, 1996: 97) Dün öğlen, dün öğlen, atım gitti dün öğlen, ayağında al urgan, sürünüp gitti dün öğlen (Örümcek)

Ertekim erte bolar, guyrucagı corta bolar (Tavuk) (TF, 1996: 98) Sabahım erken olur, kuyruğu kıvrık olur (Tavuk)

Ertir gider Leyli han, ağşam gider Leyli han, dürli-dürli çöplerden, düvme yasar Leyli han (Diye) (TF, 1996: 98) Sabah gider Leyli han, akşam gider Leyli han, türlü türlü otlardan, düğme yapar Leyli han (Deve)

Ganadı bar gamı yok (Kelebek) (TF, 1996: 98) Kanadı var kanı yok (Kelebek)

Garaca oğlan, günde pazara gider (Garınca) (TF, 1996: 98) Karaca oğlan, her gün pazara gider (Karıncı)

Garakçı men çafar men, usrganıp tafar men, iki tavsüp bir böküp, öz avımı gafar men (Möcek-Gurt) (TF, 1996: 98) İstilacıyım yağmalarım, koklayıp bulurum, iki sıçrayıp bir atlayıp, kendi avımı bulurum (Böcek-Kurt)

Gayradan gelyär alaň dek, gözleri şah peleň dek, yayraşı yıldı yalı, çommalışı tilki yalı (Çekirtge) (TF, 1996: 98) Arkadan geliyor dağ gibi, gözleri şah kaplan gibi, yaylışı yıldı gibi, oturuşu tilki gibi (Çekirge)

Ibirt eder balıgım, gibirt eder balıgım, tutcak bolup sermenseň, elden sıfar balıgım (Büre) (TF, 1996: 99) Ibirt eder balıgım, kıpirt eder balıgım, tutmak isteyip hamle yapmazsan, elden kaçır balıgım (Pire)

Gelyärdim bentden, sesini eşitdim kentden, sakgali etden, burnu polatdan (Horoz) (TF, 1996: 98) Geliyordum bentten, sesini işittim köyden, sakalı etten, burnu çelikten (Horoz)

İkisi dartar, birisi yortar (Öküz bilen künde-azal) (TF, 1996: 99) İkisi çeker, biri koşar (Öküz ile saban)

İlerden geler alayhan, guyrugını bulayhan, ekgel-tükgel ayaklı, segsen dürli tayaklı (Okh Kirpi) (TF, 1996: 99) İlerden gelir salınarak, kuyruğunu sallayarak, eğri büğrü ayaklı, seksen türlü sopalı (Kirpi)

Kovsam (kavsam) örä gitmez, satsam bir pul etmez (Siňek) (TF, 1996: 100) Kovsam çekip gitmez, satsam beş para etmez (Sinek)

Matal matalık, yolda yatdık (Sıgırın tezeği) (TF, 1996: 100) Bilmecce bildirmece, yolda yattık (Sığır tezeği)

Orakdan eğri, okdan doğru (Yılan) (TF, 1996: 100) Oraktan eğri, oktan doğru (Yılan)

Sakgali bar murtı yok (Geçi) (TF, 1996: 100) Sakalı var bıyığı yok (Keçi)

Sekiz ayaklı sergezdan, defä çıkıp mal gözlär (Sakırtga) (TF, 1996: 100) Sekiz ayaklı aylak, tepeye çıkıp mal gözler (Kene)

Tap etdi, tabak gaçdı (Sıgırın tezeği) (TF, 1996: 100) Tap etti, tabak kaçtı (Sığır tezeği)

Yayrayşı yıldı yalı, çommalışı tilki yalı (Çekirtge) (TF, 1996: 101) Yaylışı yıldı gibi, çömelişi tilki gibi (Çekirge)

Yaz çıkanımı bildiren, Süleymana akıl beren (Bayguş) (TF, 1996: 101) Baharın çıktığını bildiren, Süleyman'a akıl veren (Baykuş)

Yer astında yağlı çubuk (Yılan) (TF, 1996: 101) Yer altında yağlı çubuk (Yılan)

2.3. Bitkilerle ilgili bilmeceler

2.3.1. Ağaçlarla ilgili bilmeceler

Ağaç gümmez, ne ağzı bar, ne gafısı (Hoz) (TF, 1996: 96) Ağaç kubbe, ne ağzı var ne kapısı (Ceviz)

Dört ay diri, sekiz ay öli, gezmeyär biri (Ağaç) (TF, 1996: 97) Dört ay diri, sekiz ay ölü, gezmeyen biri (Ağaç)

2.3.2. Meyvelerle ilgili bilmeceler

Azar azara gider, köne mazara gider, atası üç yaşında, oğlu bazara gider (Üzüm) (TF, 1996: 96) Dert derde gider, eski mezara gider, babası üç yaşında, oğlu pazara gider (Üzüm)

Bir zadım bar canı yok, boynun üzsem gamı yok, yumurtgası yalak-yalak, cüycesiniň samı yok (Gavun) (TF, 1996: 97) Bir şeyim var canı yok, boynunu kezssem gamı yok, yumurtası sıvık sıvık, civcivinın sayısı yok (Kavun)

Daşı gan yalı, içi un yalı (İgde) (TF, 1996: 97) Dışı kan gibi, içi un gibi (İgde)

Etinden kebab bolmaz, ganından kâse dolmaz (Nar) (TF, 1996: 98) Etinden kebab olmaz, kanından kâse dolmaz (Nar)

Gara dogup ak bolar, ak dogup gara bolar (Sakgal-Üzüm) (TF, 1996: 98) Kara doğup ak olur, ak doğup kara olur (Sakal-Üzüm)

İçi un yalı, daşı gan yalı (İgde) (TF, 1996: 99) İçi un gibi, dışı kan gibi (İgde)

İçi gızıl daşı yaşıl, pähimliler tafar, pähimsizler tapman geçer (Garfız) (TF, 1996: 99) İçi kırmızı, dışı yeşil, akıllılar bulur, akılsızlar bulmadan geçer (Karpuz)

Yeriň yüzi pıtır-pıtır, Leyli yetim bukup yatır (Gavun) (TF, 1996: 101) Yerinin yüzü pıtır pıtır, yetim Leyli saklanır (Kavun)

2.3.3. Tahıllarla ilgili bilmeceler

Boyu bir garış, sakgalı iki garış (Mekgecöven-Bağlı torba) (TF, 1996: 97) Boyu bir karış, sakalı iki karış (Mısır)

Yerde urdım paltanı, ağız gızıl haltanı, yerden bir oğlan çıkadı, ulı ilıñ soltanı (Buğday) (TF, 1996: 101) Yere vurdum baltayı, ağız kızıl torbayı, yerden bir çocuk çıktı, ulu yurdun sultanı (Buğday)

2.3.4. Diğer bitkiler ile ilgili bilmeceler

Bizi-bizi bizdiler, bizi yuva düzdüler vay (Gamuş) (TF, 1996: 97) Bizi bizi bizdiler, bizi yuva dizdiler vay (Kamuş)

Çır-çır guşlar, çırman guşlar, ağız yokdur, adam dişlär (Tiken) (TF, 1996: 97) Çır çır kuşlar, saran kuşlar, ağız yoktur, insanı dişler (Diken)

Pel üstünde peşli kelle (Kömelek) (TF, 1996: 100) Yer üstünde sarıklı kelle (Mantar)

Yerden çıkar ıranıp, başına selle oranıp (Kömelek) (TF, 1996: 101) Yerden çıkar sallanıp, başına sarık dolayıp (Mantar)

2.4. Eşyalarla ilgili bilmeceler

2.4.1. Ev ve ev eşyaları ile ilgili bilmeceler

Bir dostum bar öykünceñ (Ayna) (TF, 1996: 96) Bir dostum var bana benzeyen (Ayna)

Bir sofıcuk, "Hüv" diyyär, gıce-gündüz "suv" diyyär (Kündük-Suv çilimi) (TF, 1996: 97) Bir sofucuk "Hüv" diyor, gece-gündüz "su" diyor (Güğüm-su kabı)

Düyrülse yassık, yazılsa don (Öy gamışı) (TF, 1996: 97) Dürülse yastık, serilse entari (Ev kamuşu)

Egricesinden tutanım, içine derman atanım (Çayneke) (TF, 1996: 97) Eğricesinden tutduğum, içine derman attığım (Çaydanlık)

Garabay atdan düşdi, oğlanlar daşına itüşdi (Gazan) (TF, 1996: 98) Kara bay attan düştü, çocuklar başına üştüştü (Kazan)

Garaca oğlan atlandı, yüregim kuvvatlandı (Gazan) (TF, 1996: 98) Karaca oğlan atlandı, yüreğim kuvvetlendi (Kazan)

Gatlak-gatlık galadır, gatlagın suv aladır, bir pencecik ot salsan, başına gay boladır (Semavar) (TF, 1996: 98) Katman katman kaledir, katmanın suyu aladır, bir tutam ot koysan, onunla meşgul olur (Semaver)

Gıce bogaz, gündüz gısır (Yorgan) (TF, 1996: 99) Gece hamile, gündüz kısır (Yorgan)

Gidende gısır, gaydamda boğaz (Gava) (TF, 1996: 99) Gittiğinde kısır, döndüğünde hamile (Kova)

Goşa-cübüt çatılar, düybünde yüip atılar, kellesinden kesilip, demir bilen çapılar (Halı) (TF, 1996: 99) Çift çift dallar, dibinde ip atılır, başından kesilip, demir ile kesilir (Halı)

Hanı yünden, gafırgası odundan, içiniñ bağır-öykeni, bilip bolmaz adamdan (Ak öy) (TF, 1996: 99) Postu yünden, kaburgası odundan, bağır-cigeri, olamaz insandan (Ak ev)

İçeri dolı kökecik, men imäge köke yok (Ak öyün tärimi) (TF, 1996: 99) İçerisi bisküvi dolu, bana yemeye bisküvi yok (Ak evin tabanı)

Ol derya bu derya, düybi seçekli derya (Ayna) (TF, 1996: 100) O derya bu derya, dibi saçaklı derya (Ayna)

Pessecik dagdan gar yagyar (Elek-un) (TF, 1996: 100) Küçükçük dağdan kar yağar (Elek-un)

Top yigidim gaykarıp, gara dağı saklap dur, gara dagım gam imän, barısını gorap dur (Uk, Tüynük) (TF, 1996: 101) Yiğidim dolaşıp, kara dağı gözlüyor, kara dağım gam yemedim, hepsini koruyor (Uk, Tüynük)

Yırtılsa, yamaş bolmaz (Çüyşe-şişe) (TF, 1996: 101) Yırtılsa yamanamaz (Cam şişe)

2.4.2. Dokumacılık ve dikiş-nakış eşyaları

Ayı yetse eğilmez, suvı yetse süzülmez, gunnagda daşa dönen, daşa ursam dövülmez (Keçe) (TF, 1996: 96) Ayı yetse eğilmez, suyu yetse süzülmez, kundakta taşa dönen, taşa vursam dövülmez (Keçe)

Düybi gövresinde, sakgali defesinde (Yün darak) (TF, 1996: 97) Başı gövdesinde, sakalı tepesinde (Yün tarağı)

Emir bolup höküm eylesen, vezir bolup bölüp geçer (Gayçı) (TF, 1996: 98) Emir olup hüküm eylesen, vezir olup kesip geçer (Makas)

Gara atlı gaçar, ak atlı kovar (İgne bilen sapak) (TF, 1996: 98) Kara atlı kaçar, ak atlı kovalar (İğne ile iplik)

Hır-hırıcık, burnı iricik, aylanıp-aylanıp bogaz bolacak (İk) (TF, 1996: 99) Çizik çizik, burnu irice, döner döner şişmanlar (Eğirmen)

Hemmäni bezär, özi lüt gezer (Nagış ignesi) (TF, 1996: 99) Her şeyi bezer, kendi çıplak gezer (Nakış iğnesi)

İki uç, iki halka, ortasında mıhı bar (Gayçı) (TF, 1996: 99) İki uç, iki halka, ortasında mıhı var (Makas)

Kiçicik oğlan, kiçicik börük geyer (Yüvse) (TF, 1996: 99) Küçükçük oğlan, küçükçük takke giyer (Yüksük)

Kör diyäm aylanıp bogaz bolıyar (İk) (TF, 1996: 100) Kör desem dönüp gebe oluyor (İğ-Eğirmen)

O yan geçer gır atım, bu yan geçer gır atım, ayagında gıl tanap, süyrüp geçer gır atım (Mäki) (TF, 1996: 100) O yana geçer kır atım, bu yana geçer kır atım, ayağında kıl urgan, sürüyüp geçer kır atım (Mekik)

Uzun-uzun urganım, dişi bilen urganım, safi meniñ elimde, dişi bilen urganım (Dokma darak) (TF, 1996: 101) Uzun uzun urganım, dişi ile urganım, sapı benim elimde, dişi ile urganım (Dokuma tarağı)

2.4.3. Ata aıt eşyalarla ilgili bilmeceler

Atdan beyik, itden pes (Eyer) (TF, 1996: 96) Attan büyük, itten küçük (Eyer)

Bendi pent eylediler, peyvendi pent eylediler, on yıldızı bir aya bent eylediler (Nal ve Mıh) (TF, 1996: 96) Bendi pent eylediler, peyvendi pent eylediler, on yıldızı bir aya bend eylediler (Nal ve Mıh)

Basan yerim bay çukur, oturan yerim oy çukur (Üzeñni, eyer) (TF, 1996: 96) Bastuğım yer çok çukur, oturduğum yer az çukur (Üzengi, eyer)

Çekdim-uyan üzüldi, oyan-bıyan düzüldi, on iki dilli mäkiyan, bir şahere büzüldi (İrişme) (TF, 1996: 97) Çektim uyan koptu, o yana bu yana dizildi, on iki dilli dişi kuş, bir şehirde büzüldü (Yular)

Elimdaki ildirgiç (Uyan) (TF, 1996: 98) Elimdeki süslü takı (Uyan)

2.4.4. Avcılık ve kesici aletlerle ilgili bilmeceler

Bir atımñ iki kellesi bar (Mäşe) (TF, 1996: 96) Bir atımın iki kellesi var (Tüfek horozu)

Defecik üstünde tilkicik oynar (Päki) (TF, 1996: 97) Tepecik üstünde tilkicik oynar (Ustura)

Epleseñ gatın tutar, eplemeseñ sapın tutar (Çakı) (TF, 1996: 98) Katlarsan katıyı tutar, katlazmasan sapını tutar (Çakı)

İki ağacı germediler, galandar oğlu gurbaga, çurlap çıkdı pudaga (Tüfeñ) (TF, 1996: 99) İki ağacı germediler, kalender oğlu kurbağa, cırlayıp çıktı budağa (Tüfek)

Sessiz yatar, birden turar (Gafan) (TF, 1996: 100) Sessiz yatar, birden kalkar (Kapan)

Ömürden-ömürden, geyen domı demirden, guşlarda bir guş gördüm, yumurtgası demirden (Tüfeñ) (TF, 1996: 100) Ömürden ömürden, giydiği elbise demirden, kuşlar içinde bir kuş gördüm, yumurtası demirden (Tüfek)

2.4.5. Elektronik eşyalarla ilgili bilmeceler

Yüz galalardan geçip, demir gulagın geryär, canı-da yok, dili-de, sorasañ habar beryär (Telefon) (TF, 1996: 101) Yüz kaleden geçerek, demir kulağım geriyor, canı da yok dili de, ne sorsan haber veriyor (Telefon)

2.4.6. Müzik aletleri ile ilgili bilmeceler

Dili bar-dili bar, diliniñ dildarı bar, boyı uzun pälvan, bir kesecik kemi bar (Dutar) (TF, 1996: 97) Dili var, dili var, dilinin dildarı var, boyu uzun pehlivan, bir parça noksanı var (Dutar)

İl içinde adı belli, özi bahıl iki dilli (Tamdıra) (TF, 1996: 99) El içinde adı belli, özü cimri, iki dilli (Dutar)

Kellesi kädiden, süñki polatdan (Gıcak) (TF, 1996: 99) Başı kabaktan, kemiği çelikten (Kabak kemane)

2.4.7. Takı, ziynet eşyaları ile ilgili bilmeceler

·*Çogan düybi çolaşık (Bukav)* (TF, 1996: 97) Çöven dibi dolaşık (Gümüş kolye)

Gandan kızıl, gardan ak, yaydan eğri (Bilezik) (TF, 1996: 98) Kandan kızıl, kardan ak, yaydan eğri (Bilezik)

Tes-tegelek değirmen, ortasınıñ gaşı bar, onı bilen adamıñ, yüz-yigrimi yaşı bar (Gülyaka) (TF, 1996: 100) Yusuvarlak değirmen, ortasında kaşı var, onu bilen insanın, yüz yirmi yaşı var (Gülyaka)

2.4.8. Diğer eşyalarla ilgili bilmeceler

Adamıñ elinde, şeytanın dilinde, altı ayağı bar, guyrugı bilinde (Terezi) (TF, 1996: 96) Adamın elinde, şeytanın dilinde, altı ayağı var, kıruğu belinde (Terazi)

Agramı aşıkça, kölegesi köşekçe (Yayık-Yanlık) (TF, 1996: 96) Ağırığı aşık kadar, gölgesi köşek kadar (Yayık-Tulum)

Agzı açık dayım, altı yerinden gayım (Çelek) (TF, 1996: 96) Ağzı açık her zaman, alt yeri sapasağlam (Fıçı)

Agzı kızıl alamat, içi dolı kıyamət (Tamdır ve köz) (TF, 1996: 96) Ağzı kızıl alamet, içi dolu kıyamet (Tandır ve köz)

Arfa bersem iyenok, suvsız yerde duranok (Nav) (TF, 1996: 96) Arpa versem yemiyor, susuz yerde durmuyor (Kayık)

Dört ayağı bar, döşi yok (Telär) (TF, 1996: 97) Dört ayağı var, döşü yok (Sundurma)

Eyesinden yüz görmez, adam hatırın bilmez (Terezi) (TF, 1996: 98) Sahibinden yüz görmez, insan hatırı bilmez (Terazi)

Garrı diyäm, gar-gar eder, garın yağı cor-cor eäer (Cuvaz) (TF, 1996: 98) Yaşlı desem gar gar eder, karın yağı cor cor eder (Yayık)

Gafırgası bar-da gamı yok, demi bar-da canı yok (Körük) (TF, 1996: 98) Kaburgası var da kanı yok, nefesi var da canı yok (Körük)

Garañka öyde gaplañ gürlär (Degirmen) (TF, 1996: 98) Karanlık evde kaplan gürler (Değirmen)

Gerilen yüpde batlanar, köplenc öyde yatlanar (Sallañçak) (TF, 1996: 98) Gerilen ipten güçlenir, çoğunlukla evde hatırlanır (Salıncak)

Gider geler yol almaz (Sallañçak) (TF, 1996: 99) Gider gelir yol almaz (Salıncak)

Oglanlı heley oba gezer (Sokı ve daşı) (TF, 1996: 100) Çocuklu kadın köy gezer (Havan ve havan taşı)

Yakası bar yanı yok, demi bar-da gamı yok (Körük) (TF, 1996: 101) Yakası var yanı yok, nefesi var da kanı yok (Körük)

Yörüp gitse ızı yok, tufanı bar tozu yok (Gayık) (TF, 1996: 101) Yürüyüp gitse izi yok, tufanı var tozu yok (Kayık)

2.5. Tabiat olayları, yer-gök cisimleri ile ilgili bilmeceler

2.5.1. Tabiat olayları ile ilgili bilmeceler

Bir dostum bar, dağlara gider-geler (Ümür) (TF, 1996: 96) Bir dostum var, dağlara gider gelir (Sis)

Garrı mama palasını kakyar (Gök gürlemesi) (TF, 1996: 98) Yaşlı kadın döşegini silkeliyor (Gök gürlemesi)

Gider-gider ızı yok, dayanmaga dızı yok (Suv-yel) (TF, 1996: 99) Gider gider izi yok, dayanmaya dizi yok (Su-yel)

Göç çekme göç diydim, sen kölegä geç diydim, kölegede yatmasan, bar gözümde uç diydim (Gar) (TF, 1996: 99) Göçü çekme göç dedim, sen gölgeye geç dedim, gölgede yatmaz isen, var gözümde uç dedim (Kar)

Kölegesiz gol aşar (Ses-Yel) (TF, 1996: 100) Gölgesiz kol aşar (Ses-yel)

Mundan urdım gılıcı, arapda şañlar ucu (Yıldırım) (TF, 1996: 100) Buradan vurdum kılıcı, Arap'ta çınlar ucu (Yıldırım)

Yola sığmaz yagın gız, at göstermez ağır gız (Tüveley) (TF, 1996: 101) Yola sığmaz iri kız, at taşımaz ağır kız (Kasırga)

Yörär yörär ızı yok, dayanmaga dızı yok, öyermäge oğlu yok, çıkarmaga gızı yok (Tüveley) (TF, 1996: 101) Yürür yürür izi yok, dayanmaya dizi yok, evermeye oğlu yok, çıkarmaya kıızı yok (Kasırga)

2.5.2. Yer-gök cisimleri ile ilgili bilmeceler

Agıl dolı akça guzı, ertir tursam yokça guzı (Yıldızlar) (TF, 1996: 96) Ağıl dolu akça kuzu, sabah kalksam yok kuzu (Yıldızlar)

Agır halım kakabilmen, avruk daşım dökebilmen (Asman ve Yıldızlar) (TF, 1996: 96) Ağır hâlim silkemem, küçük taşı dökemem (Gökyüzü ve Yıldızlar)

Agşam ekdim darını, ertir görmedim birini (Yıldız) (TF, 1996: 96) Akşam ekdim darını, sabah görmedim birini (Yıldız)

Ak moncuğım üzüldi, yere baksam süzüldi (Sünyen Yıldız) (TF, 1996: 96) Ak boncuğum koştum, yere baksam süzüldü (Kayan Yıldız)

Çapraz düvmäm yazılar, garañkida süzüler (Yıldız) (TF, 1996: 97) Çapraz düğmem yayılır, karanlıkta süzülür (Yıldız)

Yaş vagtında orak yalı, orta yaşda çörek yalı (Ay) (TF, 1996: 101) Gençliğinde orak gibi, orta yaşta ekmek gibi (Ay)

2.6. Ay, gün, yıl gibi zaman kavramları ile ilgili bilmeceler

Ayım bar, aybendim bar, on iki heykel bir bendim bar (Yıl) (TF, 1996: 96) Ayım var, aybendim var, on iki heykel bir bendim var (Yıl)

Bir togalak daşı bar, altından yoldaşı bar, onu bilen yigidiñ, akıl bilen huşı bar (Ay-Gün) (TF, 1996: 97) Bir yuvarlak taşı var, altından yoldaşı var, onu bilen yigidin, akıl ile usu var (Ay-gün)

Dört okaram hap-da hap, birin aç-da birin yap (Dört pasıl) (TF, 1996: 97) Dört çanak da hap da hap, birini aç da birini kapat (Dört mevsim)

Gır at bilen gara atım bir-biriniñ izinde, bir-birini kovalar, cümle âlem gözünde (Gice gündiz) (TF, 1996: 98) Kır at ile kara atım birbirinin izinde, birbirini kovalar, cümle âlem gözünde (Gece-gündüz)

2.7. Yiyecek ve içecekler ile ilgili bilmeceler

Bir gözde iki suv bar (Yumurta) (TF, 1996: 97) Bir gözde iki su var (Yumurta)

Diriden ölü doğar, ölüden diri çıkar (Yumurta) (TF, 1996: 97) Diriden ölü doğar, ölüden diri çıkar (Yumurta)

Garaca goluñ içinde, dayımın atı kişneyar (Pişme) (TF, 1996: 98) Karaca kolun içinde, dayımın atı kişniyor (Pişi)

Gazık üstünde gar durmaz (Yumurta) (TF, 1996: 98) Kazık üstünde kar durmaz (Yumurta)

Suvda biter, suvda yiter (Duz) (TF, 1996: 100) Suda biter, suda yiter (Tuz)

2.8. Giyim-kuşam ile ilgili bilmeceler

Ayak bassam içine, elini aylar daşıma (Çarık) (TF, 1996: 96) Ayak bassam içine, elini dolar dışıma (Çarık)

Bir tegelek telfegi, dört yanında gulfağı (Serpik) (TF, 1996: 97) Bir yuvarlak kalpağı, dört yanında kulağı (Baş örtüsü)

Yagış yagsa yazılar, gün çıkanda büzüler (Ham çarık) (TF, 1996: 101) Yağmur yağınca yayılır, güneş çıkınca büzülür (Deri çarık)

Yedi goyun bir guzı, togsan gurtan saklar bizi (İçmek ve üç ay gıy) (TF, 1996: 101) Yedi koyun bir kuzu, doksan kurttan korur bizi (Palto ve kış mevsimi)

2.9. Ulaşım araçları ile ilgili bilmeceler

Camı ayakta, gövni elde, kuvvatı havada (Ayak maşın-velosiped) (TF, 1996: 97) Camı ayakta, kalbi elde, kuvveti havada (Bisiklet)

Özi bar-da canı yok, gafırgası bar ganı yok (Tigirçek) (TF, 1996: 100) Özü var da canı yok, kaburgası var kanı yok (Tekerlek)

2.10. Eğitim araç-gereçleri ile ilgili bilmeceler

Dagdan inen dadran, dada bilmez hiç kim onu, inçe egirliip-sık dokılan, geyip bilmez hiç kim onu (Kağız) (TF, 1996: 97) Dağdan inen dadran, tadamaz hiç kimse onu, ince eğirip sık dokuyan, giyemez hiç kimse onu (Kağıt)

Daşı gabık içi huruş, yörän yolu bellidir (Galım) (TF, 1996: 97) Dışı kabuk, içi huruş, yürüdüğü yol bellidir (Kalem)

Gatlak-gatlak gatlama, gatlamadan ätleme (Kitap) (TF, 1996: 98) Kat kat katlama, katlamadan atlama (Kitap)

İnce egrilip sık dokılan, geyip bilmez hiç kim onu (Kağız) (TF, 1996: 99) İnce elenip sık dokunan, giyemez kimse ondan (Kağıt)

Ne agzı bar, ne burnı, kepleşer adam bilen (Hat - kitap) (TF, 1996: 100) Ne ağzı var ne burnu, konuşur insan ile (Yazı - kitap)

Yeri ak, tohumı gara, el bilen ekerler, dil bilen orarlar (Hat) (TF, 1996: 101) Yeri ak, tohumu kara, el ile ekerler, dil ile biçerler (Yazı)

2.11. Diğer konular ile ilgili bilmeceler

At dağı, ataş dağı, astı suv üstü duman, kellesi ataş dağı (Çilim) (TF, 1996: 96) At gibi ateş gibi, altı su üstü duman, kafası ateş gibi (Sigara)

Atası atlayança, oğlu bazara barar (Uçgun) (TF, 1996: 96) Babası atlayana kadar, oğlu pazara varır (Kıvılcım)

Aynada gören yahı, yanında duran yahı (Gazet) (TF, 1996: 96) Aynada görüldüğü gibi, yanında durduğu gibi (Gazete)

Baldan süyci, paltadan ağır, ele düşmez, bazarda satılmaz, terezide çekilmez (Uykı) (TF, 1996: 96) Baldan tatlı, baltadan ağır, ele gelmez, pazarda satılmaz, terazide çekilmez (Uyku)

Bir azacık mavuca, degen yeri avuca (Köz) (TF, 1996: 96) Birazcık mavuca, değdiği yer avuç (Köz)

Bir dostum bar, öz gabrını özi gazar (Damca) (TF, 1996: 96) Bir dostum var, kendi kabrini kendi kazar (Damla)

Daşı cäcek, içi möcek (Pile-Yüpek) (TF, 1996: 97) Dışı çiçek, içi böcek (İpek kozası-İpek)

Dona bürenmez, göze görünmez (Ses) (TF, 1996: 97) Entariye bürünmez, göze görünmez (Ses)

Eli bilen getirer, garnı bilen äkider (Mıhman) (TF, 1996: 97) Eli ile getirir, karnı ile götürür (Misafir)

Gal diyseñ galanok, emma yörip bilenok (Kölege) (TF, 1996: 98) Kal desen kalamıyor, ama yürüyemiyor (Gölge)

Gızılca kürräm hızzın atar, hızzın atmasa yannak batar (Uçgun) (TF, 1996: 99) Kızılca sıpam zıplar, zıplamazsa yana batar (Kıvılcım)

Golça oylan oba gezer (Türkmen çilimi) (TF, 1996: 99) (TF, 1996: 99) Ufak çocuk köy gezer (Türkmen sigarası)

Gökce kürräm gitse gelmez (Tüsse) (TF, 1996: 99) Gökce sıpam gitse gelmez (Duman, is)

Horhorumñ dağma, ogrı girdi diydiler, baş piyada iberip, kovup çıkarıñ diydiler (Sümük-Mañka) (TF, 1996: 99) Horultusundan, hırsız girdi dediler, beş piyade gönderip, kovup çıkarın dediler (Sümük)

Kuvvati yel, ölümü suv (Ot-ataş) (TF, 1996: 100) Kuvveti yel, ölümü su (Ateş)

Men kaçyaram ol kovyar (Kölege) (TF, 1996: 100) Ben kaçıyorum o kovalıyor (Gölge)

Sünksiz törpi, yer köver (Sidik) (TF, 1996: 100) Kemiksiz törpü, yer kazar (Sidik)

Tabak-tabak nar, hetdiñ bolsa birin al (Köz) (TF, 1996: 100) Tabak tabak nar, haddin ise birini al (Köz)

Takırcak yerde tay oynar (Gavurga) (TF, 1996: 100) Düz yerde tay oynar (Kaburga)

Yakası bar, yanı yok (Köpin) (TF, 1996: 101) Yakası var, yanı yok (Kefen)

Yeleklince yetdirmez, yetdirse-de tutdurmaz (Salgım) (TF, 1996: 101) Kanatlıdır yetişilmez, yetişilse de tutturmaz (Serap)

Bilmecelerde mecaz, teşbih, kişileştirme, istiare, tezat, mübalağa gibi edebî sanatlar sıkça kullanılır:

Pel üstünde peşli kelle (Kömelek) (TF, 1996: 100) “teşbih”

Yer üstünde sarıklı kelle (Mantar)

Garrı mama palasını kakyar (Gök gürlemesi) (TF, 1996: 98) “kişileştirme”

Yaşlı kadın döşeğini silkeliyor (Gök gürlemesi)

Ganadı bar, gamı yok (Kelebek) (TF, 1996: 98) “tezat”

Kanadı var, kanı yok (Kelebek)

Mundan urdum gılcı / Arapda şaňlar ucu (Yıldırım) (TF, 1996: 100) “mübalağa”

Buradan vurdum kılıcı / Arap'ta cınlar ucu (Yıldırım)

SONUÇ

1. İncelediğimiz 175 bilmece içerisinde en çok eşyalarla ilgili örneklerin bulunduğu görülmektedir. İkinci sırada ise hayvan, hayvan bedeni ve hayvancılıkla ilgili bilmeceler gelir. Bu durum, insanın günlük hayatta çevresinde bulunan ve gereksinim duyduğu varlıkların, zihin dünyasında, söz dağarcığında da geniş bir yer ettiğinin göstergesidir. En az örnekler ise ulaşım araçları ile ilgilidir. Asırlardır göçebe yaşam tarzını sürdürmüş olan Türkmen Türkleri'nde *tekerlek, bisiklet* dışında diğer ulaşım araçlarına fazla yer verilmemesi oldukça doğal bir durumdur. Geçmişten günümüze taşınan örnekler olduğundan, yeni unsurların bilmecelere büyük ölçüde yansımaması da doğaldır.
2. Bilmecelerin temalarına göre sayısal dağılımını şu şekilde gösterebiliriz: *İnsan ve insan bedeni ile ilgili bilmeceler: 18; hayvan ve hayvan bedeni ile ilgili bilmeceler: 25; bitkiler ile ilgili bilmeceler: 16; tabiat olayları, yer-gök cisimleri ile ilgili bilmeceler: 14; ay-gün-yıl gibi zaman kavramları ile ilgili bilmeceler: 4; eşyalar ile ilgili bilmeceler: 60; yiyecek ve içecekler ile ilgili bilmeceler: 5; giyim-kuşam ile ilgili bilmeceler: 4; ulaşım araçları ile ilgili bilmeceler: 2; eğitim araç-gereçleri ile ilgili bilmeceler: 6; diğer konular ile ilgili bilmeceler: 21*
3. Bilmecelerde insan, hayvan, bitki gibi canlı varlıkların; hayati gereksinimlerini karşılamada kullanılan yiyecek, içecek, giyim-kuşam gibi çeşitli maddelerin, eşyaların; yağmur, şimşek, yıldırım gibi tabiat olaylarının; ay, güneş, yıldız gibi gök cisimlerinin ve ay, yıl, gün gibi zaman kavramlarının yer aldığı görülmüştür. Bu durum konu bakımından zenginliği gösterir.
4. Şekil özelliklerine göre:
 - a) *Manzum bilmeceler*
 - b) *Mensur bilmeceler*
5. Cevap sayısına göre:
 - a) *Tek cevaplı bilmeceler*
 - b) *İki cevaplı bilmeceler* olmak üzere ikiye ayrılabilir.
6. Mısra sayısına göre:
 - a) *İki dizeli bilmeceler*
 - b) *Dört veya dörtten fazla dizen oluşan bilmeceler* yoğunluktadır.
7. Bünyesinde doldurma/kalıp sözler, yansıma sözcükler yer alır.
8. Bazı bilmecelerin ilk hecesi kalıplaşmıştır.
9. Bilmecelerde edebî sanatlar sıkça kullanılır.
10. Vezin, kafiye, redif gibi söz sanatları kullanılarak bilmecelerde şiirsel yapı, ahenk oluşturulur ve bu sayede akılda kalması, ezberlenmesi kolaylaşır.
11. Bilmecelerde soru sorulurken genellikle betimleme yapılır ve eşyanın, canlının belirleyici özellikleri ön plana çıkarılır.
12. Dili sade, açık ve anlaşılırdır. Sembolik bir dili vardır.
13. Hece ölçülerinde çeşitlilik söz konusu olduğu için belli bir hece ölçüsüyle sınırlamak mümkün değildir.
14. Derlemeye dayalı ürünler olduğu için ağız özellikleri canlı bir şekilde korunarak yazı diline aktarılır. Bu yönüyle dil çalışmaları için de önemli malzemelerdir.

KAYNAKLAR

- CURAYEVA, Münis (2011) "Kodeks Kumanikus"ta Bilmeceler ve Özbek Folkloründeki Şekilleri, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/1, s.25-32
- ÇOLAK, Doğan (2013) "Saha Türklerinin Bilmeceleri", *Uludağ Üniversitesi VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, 4-7 Aralık 2013, s. 427-443.
- DURBİLMEZ, Bayram (2013) "Kazakistan'dan Derlenen Manzum Bilmecelerin Şiirlik Yapı Özellikleri ve Bir Tasnif Denemesi", *TÜBAR XXXIV*, s. 85-129.
- ELÇİN, Şükrü (2000) *Halk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yay., 6. Baskı, Ankara
- ERCİLASUN, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014) *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin)*, TDK Yayınları, Ankara
- ELÇİN, Şükrü (2010) *Halk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yay., 10. Baskı, Ankara
- ERSOY, Feyzi (2003) "Çuvaş Bilmeceleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 367-376.
- İNAN, A. Kadir (1998) "Codex Cumanicus Bilmecelerine Dair", *Makaleler ve İncelemeler* 1. Cilt, (3. baskı), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, s. 353-358.
- KALENDAROĞLU, İhsan (2011) *Sovyet Dönemi Türkmen Folkloru*, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I* (1991) Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- KILIÇ, Mehmet (1996) "Türkmen Matalları", *Türkmen Folkloru*, Özsan Matbaacılık, Bursa, s. 95-101.
- ÖGER, Adem (2011) "Uygur Bilmeceleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, Cilt 6/1 Kış, s. 1585-1610.
- ŞİMŞEK, Esmâ (2003) "Bilmeceler". *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C. 3, AKMB Yay., Ankara, s.222-250.
- TEKİN, T. vd. (1995) *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Simurg Yay., Ankara
- Türkmen Dilinin Sözlüğü* (1962) Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat
- Türk Bilmecelerinden Seçmeler* (2006) (haz.: Ahmet Özdemir), Bordo Siyah Klasik Yayınları, İstanbul
- Türkçe Sözlük* (2005) TDK Yayınları, Ankara
- TÜRKYILMAZ, Dilek (2009) "Ortak Sır Kalıplarımız: Türk Dünyası Bilmeceleri Üzerine", *Millî Folklor*, Yıl 21, Sayı 81, s. 40-53.

KLASİK EDEBİYATIMIZDA BİR TÜR OLARAK BESMELE ŞİİRLERİ

Müberra GÜRGENDERELİ*

ÖZET

Klasik edebiyatta, manzum ve mensur bütün eserlere besmeleyle başlanır. Bunun yanında divanların ve mesnevilerin girişinde besmele ile ilgili bazı hususiyetlerin anlatıldığı besmele şiirleri de mevcuttur. Kur'an-ı Kerim'de bir sure hariç, bütün surelerin başında yer alan ve aynı zamanda bir ayet de olan besmele, Hz.Muhammed'in her işe besmele ile başlamayı öğütleyen hadisinin etkisiyle, divan şairleri tarafından rağbet görmüş ve eserin başına yazılması bir gelenek hâline almıştır. Arap edebiyatında çok sayıda besmele risalesi ve besmele şerhi yazılmıştır. Ancak Türkçe eserlerde müstakil besmele şiiri yazma geleneği, Nizâmî ve Molla Câmî'nin etkisiyle başlamıştır.

Bugüne kadar genellikle tevhid türü içerisinde değerlendirilen, konunun tamamen besmeleye ayrıldığı bu manzumeler, karakteristik ve orijinal özellikler gösteren, kendine has bir kompozisyonu olan ve tıpkı tevhid şiirleri, münacatlar veya na'atlar gibi bir dinî tür olarak algılanabilecek "besmele" şiirleridir. Bu şiirler, genel kompozisyon ve muhteva özellikleri açısından, Câmî'nin divanındaki ya da Tuhfetü'l-ahrârındaki besmele manzumeleri tarzında yazılmış olan şiirlerdir. Beyit sayıları 9-120 arasında olan bu şiirlerin kompozisyon planları birbirine benzer. Önce, besmelenin genel özellikleri ve besmele söylemenin faydalarını anlatan şairler, daha sonra besmele ile ilgili çeşitli benzetmeler yaparlar. Besmeleyi anahtara, cennete, şiiere, gül bahçesine ve hükümdara benzetirler ve daha sonra harfleri ele alırlar. Harflerin ebced değerleri, tasavvufi anlamları ve özellikleri tek tek açıklandıktan sonra hareketlerin özellikleri, farklı renklerde mürekkeple yazılmış besmele ile ilgili kurulan hayal ve tasavvurlar anlatılır.

Bildirimizde, klasik edebiyatımızda özellikle mesnevilerin başında yer alan besmele manzumelerinin genel hususiyetlerinden yola çıkılarak, bu şiirlerin bir tür olarak algılanması gerektiği fikri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: besmele, Molla Câmî, edebî tür, besmele manzumesi, besmele şerhi.

Eski Türk Edebiyatında türler ve tarzlar konusunda pek çok fikir, teori ve tartışma konusu ortaya atılmış olmakla birlikte, bu iki kavramın sınırları ve muhtevası henüz tam bir netlik kazanmamıştır. Bir türün meydana gelmesi için o alandaki tüm eserlerin incelenmesi gerekliliği, bazı eserlerin birden fazla türü muhteva etmesi, konu çerçevelerinin çizilebilmesi, konu ve alanların

* Doç.Dr. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Sarajevo Üniversitesi Felsefe Fakültesi Misafir Öğretim Üyesi.